

HESZ ATTILA

BOLDOG ÖZSÉB ÉS A PÁLOS REMETÉK

Boldog Özséb és a pálos rend történetéről az elmúlt évtizedekben jelentős számú, tudományos igényű tanulmány látott napvilágot.¹ Többféle megközelítésben tárgyalták a pálos rend kezdeti történetének lehetséges vonásait. Az elemzések kikerülhetetlen tárgya a pálos Gyöngyösi Gergely² által összeállított *Vitae fratrum* című kézirat³ és a benne foglaltak valóság tartalmának vizsgálata. Az egyik iskola Özséb személyét pusztán irodalmi alkotásként kezeli, míg a másik iskola Özsébet az események valóságos szereplőjének tartja. E tanulmány a történeti valóság összetett kérdésköréhez kíván néhány adalékkal szolgálni.

Gyöngyösi forrásai, írói szándéka

Boldog Özséb egykori esztergomi kanonokról – a kutatás jelenlegi állása szerint – a legkorábbi írás Gyöngyösi Gergely *Vitae fratrum* című munkája. Ebben az érdeklődő olvasó megtalálja az Özséb életéről szóló tudósítást. Megtudjuk belőle, hogy Esztergomban született, a káptalan tagjai közé emelkedett. Kanonokként a városba látogató remetékkel is társalgott, akik az általuk készített kosarakat kenyérré cserélték. A beszélgetések közben annyira megkedvelte őket,

1 Guzsik 2003; Hervay 2007; Koszta 2009; Mályusz 1945; Mályusz 1971; Mezey 1979; F. Romhányi 2010; Sarbak 2007; Scheffer 2020; Tarnai 1984; Török 2003; Hesz 2021. Ez utóbbinak átdolgozott változata a jelenlegi tanulmány.

2 Gyöngyösi Gergely, 1472–1531. Lásd: Sarbak 2010.

3 Gyöngyösi 1988.

hogy elhatározta, maga is remete lesz. Elhatározása hosszú érlelődés után, a tatárjárást követően vált valóra. Esztergom közelében, a Pilisben monostort emelt a Szent Kereszt tiszteletére. 1262-ben járt IV. Orbán pápa udvarában és 1270-ben halt meg, a remete testvérek tartományfőnökeként.⁴ Nagyjából ezek a tények világlanak ki Gyöngyösi Gergely művéből, és ezeket bátran elfogadhatjuk történelmileg hitelesnek Özséb személyével kapcsolatosan.⁵

Gyöngyösi Gergely a pálosok életéről szóló könyvének⁶ elején a legenda műfaját szabadon felhasználva hírt adott az utókor számára Özsébről. Művének forrásairól saját maga is nyilatkozott az előszóban⁷ és a Dombrói Márkról szóló fejezetben.⁸ Információit a kolostorokban található oklevelek mellett minden bizonnyal a rendi szájhagyományból is merítette. Ezenkívül valószínűleg rendelkezésre állt az egyes kolostorok *nekrológiuma*, amelyben az illető kolostorban elhalt rendtagok nevét és haláluk napját – de nem az évét – feljegyezték, 1308 után. A vonatkozó feljegyzés vezetése a perjel kötelességei közé tartozott.⁹ Ebben találhatott írott, bár mára elveszett forrást a Szent Kereszt-kolostor egymást követő előjáróinak nevével kapcsolatban. Érdekes adalék még a forrásokhoz Sarbak Gábor megjegyzése is, hogy egy „Gyöngyösi korát megelőző történeti feljegyzés létezett a rendben, talán Dombrói Márk sem járt töretlen úton.”¹⁰ Török József megjegyzése is ez: „A rend történetének eseményeit tudatosan igyekeztek megőrizni és egybegyűjteni, Gyöngyösi Gergely többször idézett krónikája komoly előzményekre megy vissza.”¹¹

Gyöngyösi művét rendtársainak szánta. Erre utal, hogy a modern korig nem jelent meg nyomtatásban, csak kéziratok maradtak fenn.¹² Özsébet a többi

4 Gyöngyösi 1988, 38–47.

5 Török–Legeza–Szacsavay 1996, 15.

6 Gyöngyösi 1988, 33–204.

7 Gyöngyösi 1988, 33.

8 Gyöngyösi 1988, 167.

9 Świdziński 2009, 36. Meg kell jegyezni, hogy jelenleg is hasonló előírás van érvényben. Továbbá a kolostor alapítóját nagyon erősen őrzi a ház lakóinak emlékezete, akár évszázadon is túlnyúlóan.

10 Sarbak 1984, 50. Ezt támasztja alá Tarnai 1984, 202.

11 Török 1990, 91.

12 Sarbak 2007, 233.

életrajztól elkülönítve kezeli, a róla szóló első fejezetben a *vita* kifejezést használja mondanója megjelölésére: *Incipit vita fratris Eusebii adhuc secularis*.¹³ A kiemelés a személy jelentőségének hangsúlyozását szolgálja. Üzenetének lényege: íme, a kiválók és a rend vezetői között is kiváló személy. A *vita* műfaját sokáig jegyzőkönyvi hitelességű beszámolóknak tekintették, így volt ez más esetekben is, például Első Remete Szent Pál esetében is.

A *vita* a legendairás egyik lehetséges formája. A *legenda* mint műfaj forrásértékének a megítélése az elmúlt évszázad során sokat változott. Révai nagy lexikona a legendát még valóságalappal bíró, erkölcsi tanúságot közvetítő műként határozza meg,¹⁴ míg egy 1964-ben kiadott irodalomtörténet már csupán az egyház által támogatott propagandaeszköznek tekinti.¹⁵ Így vált a valóságot sajátosan – a példaadó, evangéliumi ihletésű életvitel szempontjából – megközelítő írásból egyszerűen megbízhatatlan, ideológiai tartalmú anyag. A *vita*, *legenda* hordozta információk értékelésének ilyen irányú változása természetesen kedvezőtlenül hat a közlendő hitelességének tekintetében. Számunkra azonban az ideológiai háttértől mentes értelmezés a valósághoz közelebb állónak látszik. Ahogy a legendairás körébe tartozó történeti dokumentumok alapos és hangsúlyozott forráskritikai feldolgozása nem mellőzhető, ugyanúgy egy személy létezése vagy nem létezése körüli kérdések ideológiavezérelt megközelítésének mellőzése is a tudományos hitelesség erősítését szolgálja. Boldog Özséb esetében okkal feltételezhetjük létezésének tényét. Nem létező személyről nem *legenda*, csupán *példabeszéd*, *parabola* szokott születni. Nem szerencsés összemosni a két, eltérő jelentésű fogalmat. Ez az oka Gyöngyösi szóhasználatának. További szándéka, hogy a domonkosok 15. század közepi, pálosok ellen irányuló támadására választ adjon és érvekkel vértesse fel rendtársait.¹⁶

13 Gyöngyösi 1988, 38. „Kezdődik Özséb testvér világi életének leírása.”

14 Révai 1915, 579–580.

15 Klaniczay 1964, 62.

16 Ennek kifejtésére a későbbiekben – a pálosok elnevezésével összefüggésben – kerül sor, mert nem Özsébet, hanem a rendet érinti.

Özséb alakja a *Vitae fratrum*ban és a későbbi történeti irodalomban

Gyöngyösi először a magyarországi remetek eredetét mutatja be, Szent István uralkodásától egészen IV. Béla idejéig. Közvetlen előzményként tekint a Pécs melletti Szent Jakab-kolostor remetéire, akiknek Bertalan pécsi püspök adott nagyon rövid szabályzatot.¹⁷ Ezt követően az ötödik fejezettől kezdve a tizenharmadikig bezárólag ismerteti Özséb életének eseményeit.

Ebből értesülünk esztergomi születéséről, korán jelentkező buzgó vallásosságáról, a tudományokban való előrehaladásáról és papi mivoltáról, amelynek következtében felvették az esztergomi kanonokok közé. Ebbéli méltóságában előszeretettel látogatták a környék remetéi és maga is élvezte társaságukat. Kanonoki státuszát barátaival, első követőivel együtt a remetek magányára kívánta felcserélni, ebben azonban a tatárjárás megakadályozta. A helyzet rendeződése után, immár más társaktól körülvéve, valóban nagy állhatatossággal ragaszkodván elhatározásához, Özséb búcsút vett eddigi életétől és a remetek közé vonult, ám ott is papként szolgált.¹⁸ A hivatásért való küzdelem és az ennek nyomán kialakuló állhatatosság hangsúlyozása Özséb életében, valamint a rendfőnöki életrajzok sematikusnak ítélt,¹⁹ személyes vallásosságot kiemelő leírásai alátámasztani látszanak azt az újabb felfogást, hogy Gyöngyösi írása a rendtagok számára készített vezérfonal, szemléletformáló *opus* szerepét hivatott betölteni. A szerzetesi élet során a korábban is gyakorolt vendéglátás erényében tűnt ki társai közül. A szíves szavú remetéhez csatlakozott Benedek és István testvér, akik később utódai lettek a provincia élén. Remeteségük helyszíne a Szent Kereszt-monostor Esztergom közelében, nem messze a Hármass-barlangtól, ahol egy forrás mellett Özséb és hat társa Istennek szentelt életet folytatott.

17 Mályusz 1971, 257. Mályusz szerint a Bertalan püspöknek tulajdonított Regula jóval később íródott.

18 Gyöngyösi 1988, 43.

19 Mályusz 1944, 95–100.

A rendi központ alapításáról tanúskodik az író megjegyzése, amely (szabad fordításban) így hangzik: „[...] amely monostor alapításába fogott, hogy az majdan a szabályozott életmód székhelye legyen.”²⁰ Ezzel a tudunkra adja, hogy noha a könyv megírásakor a Buda feletti Szent Lőrinc-monostor a rend székhelye, ám ezt megelőzően a központ a Szent Kereszt-monostorban volt, valamint azt is, hogy a testvérek még messze nem a *Regula* szerint élnek. Legfeljebb egymás jó példáján és igyekezetén épülhetnek. A hat társ említése a hetes számban rejlő tökéletességre is utalhat, de egybevág a jelenleg elfogadott állásponttal a magyar pálos kolostorok középkorra jellemző létszámát illetően.²¹

A mai olvasó számára feltűnő szokás az egyes fejezetek élére *disztichonokat* illeszteni, mégpedig jellemzően az író saját költeményeit, amelyekkel a fejezet lényegét foglalja össze. Gyöngyösi ezzel a Budai Krónika szerkesztési elveit követi.²² Illusztrációs céllal közli Varsányi István pálos költőnek a pilisi Szent Kereszt-kolostor alapításáról szóló versét, amelyben megemlékezik Özsébről, a szent férfiről, a remetéről és papról, aki a pápától Szent Ágoston *Regulájának* megadását kéri.²³ Ezek a sorok ágyazzák bele az események sorába Pál veszprémi püspök 1263-ban kiadott, nagyjelentőségű – IV. Orbán pápa felhatalmazása alapján a rendházak működését jóváhagyó – oklevelét is. V. Kovács Sándor kísérő tanulmánya a Gyöngyösi által megőrzött három költemény – amelyből az egyik Varsányié – kapcsán megállapítja, hogy az adott korban szokás volt magyar nyelven verset írni, és ezt csak akkor fordította latinra a költő, ha a nyilvánosság elé kívánt lépni vele.²⁴ Ezzel kapcsolatban meg kell említeni Hervay Levente kritikáját, aki tanulmányában abbéli meggyőződésének ad hangot, hogy Varsányi minden bizonnyal Gyöngyösi felkérésére írta költeményét Özsébről.²⁵ A Gyöngyösi által megfogalmazott *vita* állításait az Özséb életének remetekorszakát megelőző időszak vonatkozásában az újabb kutatás meggyőző-

20 Gyöngyösi 1988, 42. „[...] quoddam monasterium, regularis observantiae sedem futuram inchoavit.”

21 Kubinyi 2007, 49.

22 Gyöngyösi 1983, 11.

23 Gyöngyösi 1988, 43.

24 Gyöngyösi 1983, 19–20.

25 Hervay 2007, 61.

en elemezte, és rámutatott egy olyan lehetséges értelmezésre, amely megerősíti Özséb esztergomi kötődését és kanonoki státuszát.²⁶

Gyöngyösi szerint ugyanis az Özsébet felkereső remeték gyakran látogattak a kanonok házába, hogy kosaraikat kenyérre cseréljék.²⁷ Ehhez érdekes adalékkal szolgál Kollányi Ferencnek az esztergomi kanonokokról szóló tanulmánya, amelyben azt állítja, hogy „jóval 1397 előtt, minden kanonok egy kenyeret kapott naponta az érsektől. Az érsek e járandóságot [...] tizedek átengedésével megváltotta. A napi osztalék azonban megmaradt továbbra is [...] a káptalani tagok [...] egy napra elegendő kenyeret és 3 dénárt kaptak.”²⁸ Itt tehát Gyöngyösi vagy egy saját koráig fennmaradt szokást épít be az elbeszélésébe, vagy pedig egy kiemelkedően hiteles részlettel állunk szemben. A kérdés eldöntése további kutatást igényel.

Gyöngyösi kéziratos műve ismertté vált további, jelentős barokk kori történetírók számára is. A pálos Andreas Eggerer 1663-ban jelentette meg a maga idejében korszerű módon megszerkesztett könyvét – hangsúlyozottan a nagykáptalan megbízásából – a *Vitae fratrum* alapján. Nem riad vissza Gyöngyösi adatainak értelmezésétől, amelynek következtében forrását alaposan kifejtve, már jelentős többletet tartalmazó információk kerülnek a pálos történetírás kánonjába. Célja a rendalapítás megfogalmazása a 17. század igényeinek megfelelő módon. Ennek eszköze az évszámok beillesztése Özséb életébe és látomásának a leírása.²⁹ Ezáltal válik a későbbi, Boldog Özséb személyével foglalkozó művek számára referenciává. Adatai a továbbiakban forrás gyanánt szolgáltak és hitelt érdemlőnek számítottak.

Új információ a korábbiakhoz képest, miszerint Eggerer a rend régi emlékeire hivatkozva tudni véli, hogy Özséb 1246-ban mondott le a kanonoki méltóságról.³⁰ A másik, Gyöngyösi megfogalmazásán túlmutató téma Özséb csodá-

26 Scheffer 2020, 25–31.

27 Gyöngyösi 1988, 39. „Proinde fratres antra desertorum passim incolentes et ideo de heremo dicti domum suam frequenter adibant, ut sportulas viminibus contextas panis alimonia commutarent.”

28 Kollányi 1900, XVII.

29 Eggerer 1663, 74.

30 Eggerer 1663, 73.

latos látomása az egymással összeérintkező lángokról,³¹ amelyet látva, hosszas imádkozást követően elhatározza a Pilisben élő remeték maga köré gyűjtését és hetedmagával templomocskát emel a Szent Kereszt tiszteletére. A látomás leírásához hozzá kell fűzni, hogy Eggerer minden bizonnal tudott valamennyit görögül és ismerte a *Bölcsesség könyvét* a Szentírásból. Ezen ismeretei befolyásolták a látomás megfogalmazását, de nem a tartalmát.

Az *Eusebius* név jelentése görögül jámbor, kegyes, istenfélő.³² A *Bölcsesség könyve* harmadik fejezetében szerepel a jámborok és gonoszok sorsának egybevetése. A hetedik versben ez olvasható: „Az igazak felvillannak, és olyanok, mint a szikra, mely a nádasban tovarapózik.”³³ Szó szerinti fordításban: „Az igazak fénylenek, és tovarapóznak, mint a szikra a nádasban.”³⁴ Eggerer szinte szó szerint átveszi ezt a szófordulatot Özséb életébe integrálva a lángokról szóló éjjeli látomás ismertetésében.³⁵ Özséb kéri majd el a Jakab-hegyi remeték szabályzatát, akik megismerve kiválóságát, csatlakoznak a pilisiekhez és mindnyájuk előjárójává, provinciálissá választják az egykori esztergomi kanonokot. Az Eggerertől származó *vita* maradék része hűen követi Gyöngyösi leírását. A halál időpontjaként itt már január 20-a van feltüntetve. Erre az eltérésre magyarázatul szolgálhat egy egyszerű másolási hiba.³⁶ A végén Özséb „boldog” titulussal azzal indokolja, hogy ezt a különféle szerzők művei megfelelően alátámasztják.³⁷

1692-ben jelentette meg Hevenes Gábor az *Ungaricae sanctitatis indicia* című összefoglalását a Magyarországon élt vagy valamiképpen ide kapcsolódó szentek és boldogok életrajzaival.³⁸ Az életrajzok összegyűjtése és feldolgozása során minden bizonnal figyelembe vette a bollandisták adatgyűjtési szempontjait is. A mű megszerkesztése során nyert tapasztalatai pedig befolyásolhatták a néhány évvel később megfogalmazott metodológiáját: „Részletes utasításokat

31 Eggerer 1663, 74. „[...] flammulae in unum coire [...]”

32 Hervay 2007, 61.

33 Bölcs 3, 7. „Fulgebunt justi et tamquam scintillae in arundinetis discurrunt.”

34 Ld. Öszösvetségi Szentírás a Vulgáta szerint II. 1932, 845.

35 Eggerer 1663, 74. „[...] , ignes aliqui per sylvam tanquam scintillae in arundinetis discurrunt; [...]”

36 Gyöngyösi 1988, 21–24.

37 Eggerer 1663, 82.

38 Hevenes 1692.

adva a kutatók számára, pontosan kijelöli a forrásgyűjtés irányát. Nyomatott művek kivonatolása és bibliográfiai ismertetése mellett az okleveles források összegyűjtésére helyezte a fősúlyt, de kiemelte a feliratos emlékek és a hiteles szájhagyományok gyűjtésének fontosságát is. Ez utóbbiak tekintetében óva intett a mesék és gazdátlan fecsegések feljegyzésétől. A gyűjtőktől megkívánta a forrásadatokat, a másolt források lelőhelyének és egyéb külső körülményeinek pontos feltüntetését és a tulajdonnevek betűhív másolását.³⁹

A nyomatott művek kivonatolása során került kezébe Boldog Özséb legendája is. Az Eggerer nyomán összeállított megemlékezésben már minden elem együtt van. Az esztergomi születés, a káptalani tagság, a jövedelemről való lemondás és remeteségbe vonulás 1246-ban, a lángocskák látomása, a pilisi remeteház alapítása 1250-ben, az ágostoni regula megszerzésére tett erőfeszítések, Pál veszprémi püspök intézkedése, a húsz éven keresztül betöltött provinciális hivatal és az 1270. január 20-án bekövetkezett halál, amikor Özséb visszaadta ártatlan lelkét az égnek.⁴⁰ Hevenesi műve, sok más, középkori magyar szenttel együtt, Boldog Özséb számára is országos ismertséget szerzett.

A formálódó remeterend és a magyar elit kapcsolatai

Az Eggerer-féle Özséb életrajzot idézik szinte napjainkig bezárólag. Sőt, tovább is gondolják. Koszta László a Pécsi Egyházmegye püspökeiről szóló tanulmányában Achilles püspökről megállapítja, hogy korábban – esztergomi prépostként – az általa vezetett káptalan tagja volt Özséb,⁴¹ bár ezt több kutató kétségbe vonja.⁴² Ezzel Özsébet kora jelentős, kiterjedt ismerettséggel bíró szereplői közé helyezi, noha ez utóbbi nem valószínű.

39 Hóman 1925, 456.

40 Hevenesi 1692, 94–95.

41 Koszta 2009, 78.

42 Pl.: Hervay 2007, 57–65.

Achilles utóda, Jób püspök⁴³ könnyen vállalt konfliktusokat. Erre példa, hogy 1263-ban a budai zsinaton Jób képviselői elutasították az esztergomi érsek joghatóságát. Ez és más, itt nem ismertett ellentétei választ adhatnak arra a kérdésre, hogy miért hallgat Gyöngyösi a Pécs környéki remeték csatlakozásáról, a püspökök általi további felkarolásáról, holott logikusan ennek kellene következnie Bertalan és Achilles püspökök bizonyítható jóindulata után. Jób püspök más ügyeket részesített előnyben.

Halála után az egyházmegye vezetését Pál püspök vette át, 1287-től, először adminisztrátorként. Ő annak az ugyancsak Pál nevű, korábbi veszprémi püspöknek⁴⁴ az unokaöccse, aki 1263-ban a pápa kérésére megvizsgálta az egyházmegyéjében található remeték vagyoni viszonyait. Pál pécsi püspök családjának több tagja már évtizedek óta a királynék szolgálatában állt. Ez meglehetősen nagy befolyást biztosított számára, és Lodomér érsek bizalmát is élvezte, aki ugyancsak 1287-ben kinevezte őt az esztergomi székeskáptalan élére. Haláláig III. András, majd rögtön Károly Róbert hűséges támogatója volt. Utódai, Manfréd és Péter püspökök⁴⁵ is ugyanezt az utat járták. Péter püspök Gentilis bíboros, pápai legátus⁴⁶ kíséretében tartózkodott 1308–1309-ben. Legkésőbb ekkor kerülhetett sor a pécsi egyházmegyében működő remetekolostorok csatlakozására. A pécsi püspökök imént ismertett szerepe személyesebbé teszi F. Romhányi Beatrix megállapítását, miszerint „a magyar egyházi és világi elit 1291–1308 között meglehetősen nagy egyetértésben munkálkodott a pálosok útjának egyengetésén.”⁴⁷

A pálosok és a világi elit kapcsolatáról szót kell ejteni a pilisi remeteházakkal kapcsolatban is. Pető Zsuzsa kutatásai nyomán⁴⁸ F. Romhányi Beatrix a tanulmányában ezt behatóan elemzi.⁴⁹ A Pál veszprémi püspök által 1263-ban kiadott, majd utóda, Benedek püspök által 1291-ben átirrt oklevelet Gyöngyösi Gergely

43 Koszta 2009, 77– 83. Achilles 1251–52, Jób 1252–1280 között állt a Pécsi Egyházmegye élén.

44 Koszta 2009, 84. 1262–1275.

45 Koszta 2009, 89–91. Manfréd választott püspök 1306, I. Péter 1307–1314.

46 VMO I/2. címlap adata. Gentilis de Monteflorum bíboros magyarországi megbízatása 1308–1311-ig tartott.

47 F. Romhányi 2016, 16.

48 Pető 2014, 52–57. és Pető 2018, 20–22.

49 F. Romhányi 2015, 755–764.

csak egyszer idézte a maga teljességében. Az átiratnál már csak az eltérést jegyezte fel: a korábbi hét remeteség elé kettő másikat illesztett. Ezek a Pilisben Szent Kereszt egyháza, Kékesen Szent László, majd következik az 1263-as oklevélben elsőként említett Fülöpsziget és a továbbiak.⁵⁰ Az 1263-as oklevélben Pál püspök megtiltotta újabb remeteség alapítását egyházmegyéjében. 1291-ben azonban két újabb, a korábbi alapításokat tekintélyben megelőző remeteség neve szerepel. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy a remeték ebben az időben jelentős népszerűségnek örvendtek a köznemesi réteg körében. Az ő közbenjárásukkal igyekeztek az esztergomi érsek és a király támogatására szert tenni.⁵¹

IV. Béla uralkodásának utolsó öt évét Esztergomban, az érseki székhelyen és környékén töltötte. Innen a Szent Kereszt-remeteség mintegy tizenöt kilométerre fekszik. A pilisi királyi erdőben csak „a király tudtával és beleegyezésével, röviden adományából juthatott”⁵² birtokhoz, letelepedési engedélyhez még egy egyszerű remeteség is. Erre a korai állapotra utal az 1289-ben kiadott oklevél,⁵³ amely megemlékezik IV. Béla király jóindulatáról a Szent Kereszt remetái irányában és IV. László jóváhagyásáról. Ha az 1289-ben és 1291-ben kiállított okleveleket egymást követően olvassuk, akkor jól látható belőlük a király, illetve udvara szoros támogatása. A remeteségek 1260 utáni fejlődését, püspöki jóváhagyását akkor értékelhetjük igazán, ha figyelembe vesszük az adott évtized erős, hadjáratokat sem nélkülöző feszültségeit IV. Béla és V. István ifjabb király között. Ez a fejlődés még értékesebbnek látszik a következő megjegyzés fényében: „Az Úr 1289-ik évében ugyanazon [IV.] László király a szentkereszt kolostornak az ő akaratával és tudtával elszenvedett károkért pótlásul bizonyos pusztá és lakatlan területet adományozott.”⁵⁴

A későbbi rendi központ, a Buda melletti Szent Lőrinc-remeteség megalapítása még III. András király uralkodása végén történt: „Szorosan kapcsolódott az ország új fővárosának felemelkedéséhez. Buda egyre növekvő jelentőségét tükrözi az innen keltezett királyi oklevelek számának emelkedése is.”⁵⁵ Az 1290-

50 Gyöngyösi 1988, 45.

51 F. Romhányi 2015, 757.

52 F. Romhányi 2015, 757.

53 Gyöngyösi 1988, 50.

54 Gyöngyösi 1983, 54.

55 F. Romhányi 2015, 759.

es években jelentős lendületet vett a jövő remeterend egységesülése. Ennek fényében kell értelmezni a budaszentlőrinci alapítást.

Szintén a királyi hatalommal való szoros kapcsolatra utalnak a rend 1308-as elismertetésének történései. A kékesi Szent László-remeteség Gentilis bíboros és Csák Máté tartományúr tárgyalásának a helyszíne. Az épület jelentéktelensége és fekvése egyaránt biztosította mindkét fél számára a meglepetések elkerülését. A sikeres tárgyalások következménye a remeték számára, hogy megkapják Szent Ágoston regulája használatára az engedélyt.⁵⁶ Továbbá a középkor végén kilenc pálos monostor állt a *Medium Regni* területén, amelyek túlnyomórészt királyi alapításúak voltak. Ez arányaiban a többi rendet felülmúlja. „E kapcsolatrendszer több eleme már a rend születésének idején is megvolt. Ennek tükrre 1270 táján a rend megjelenése Esztergom közvetlen közelében, majd 1300 körül központjának átkerülése a szentkereszti kolostorból Szentlőrincre.”⁵⁷

F. Romhányi Beatrixnak a *Medium Regni* és a pálosok kapcsolatát elemző tanulmánya fényt vet arra a kérdésre, miért volt lehetséges az 1263-ban, Pál püspök által kiadott oklevél kiközösítő klauzuláját figyelmen kívül hagyni. A formula 1263-as alkalmazása viszont magyarázatot igényel. A 13. század középső harmadában nyer királyi rendezést a magyarországi székeskáptalanok és az alsópapság között a jövedelmek elosztása miatti évtizedes ellentét. A folyamatot a veszprémi egyházmegye eseményein keresztül követhetjük, ahol 1226 és 1262 között több periódusban pereskedtek egymással a plébánosok és a székeskáptalan tagjai.⁵⁸ A per utolsó fordulójában, 1260 körül, IV. Sándor pápa a domonkos és a ferences provinciálist, valamint az ágostonos remeték tartományfőnökét jelölte ki bírónak. Az ágostonos remeték provinciálisának bírói megbízatása ellen Zlaudus veszprémi püspök⁵⁹ a káptalannal együtt óvást emelt. Arra hivatkoznak, hogy az illető személy elfogult az egyházmegye vezetésével szemben, mert három Zala megyei templomot szándékozik elfoglalni. Érdekes lehet a három templom titulusa: Szent Jakab, Szent Ilona és Szent Mária Magdolna. Ugyanilyen titulusa

56 Gyöngyösi 1988, 58.

57 F. Romhányi 2015, 762. és Pető (2014) 2018, 54–56.

58 Mályusz 1971, 49–53.

59 1244–1262.

volt a bakonyi, fülöpszigeti és kőkúti remeteségeknek. Solymosi szerint a fellebbezést elutasíthatták és ezért inkább kiegyeztek a kanonokok és a plébánosok.⁶⁰ Valószínűbb az a gondolat, hogy az egyházmegyék többségét érintette a káptalan és a plébánosok közti anyagi feszültség és az ennek rendezésére törekvő királyi rendelkezések is. Ennek eredménye is lehet a veszprémi egyházmegye érdekelt feleinek a kiegyezése. A cél az egyházon belüli békés viszony helyreállítása a különféle érdekeltségű felek között.⁶¹ Ez minden bizonnyal a remetékre is vonatkozott. Így válik érthetővé az 1263-as oklevél kiközösítő klauzulája.⁶² Ennek értelmében a püspök az egyházmegyéje területén fekvő, királyi alapítású egykori vilhelmita kolostorokat meghagyta az ágostonosok kezén,⁶³ ezzel követi a pápai rendelkezést is, míg az ágostonosok által bekebelezni szándékozott, nemesi alapítású remeteházakat a remeték – a későbbi pálosok – tartományfőnöke alá rendelte. Ezzel egyszerre gyakorolt kegyet a jövődő pálosokkal szemben, szerzett érvényt IV. Béla egyházon belüli béketörekvéseinek, és lényegében a pápai akarat sem csorbult. Ez a megoldás valóban illik a királyné kancellárjához, a röviddel korábban a veszprémi egyházmegye élére kinevezett Pál püspökhöz.⁶⁴

A pálosok elnevezése

Özséb életébe ágyazva fogalmazta meg Gyöngyösi azokat a bizonytalanságokat, amelyek a rend elnevezésével kapcsolatosak. A mű XI. fejezete tárgyalja azt a kérdést, miért nevezték Szent Ágoston püspök rendjének őket. Példa erre a sátoraljaújhelyi kolostor, amelyet hol a pálos remeték, hol az ágostonos remeték házának neveznek. Valójában mindkét szerzetesrendnek volt a városkában rendháza.⁶⁵ Az

60 Solymosi 2005, 19.

61 Mályusz 1971, 52.

62 Holler 2007, 121–133. Holler más nézetet képvisel.

63 F. Romhányi 2005, 92.

64 MREV I, 150. Pál püspök 1262-ben vette át a veszprémi püspökség kormányzását.

65 Guzsik 2003, 61.

egri egyházmegyében⁶⁶ és Zala megye területén⁶⁷ is találkozunk ezzel a bizonytalansággal. A sátoraljaújhelyi helyzet egyedinek számít, a többi esetben máshol kell keresni a probléma megoldását. Fő oka az elnevezésbeli hasonlóság. Ez köszön vissza Gyöngyösi Gergely egyik művének címében: *Directorium singulorum fratrum officialium ordinis sanciti Pauli primi heremitae sub regula Beati Augustini epscopi militantium*.⁶⁸ Az ágostonosok korabeli elnevezése *Ordo heremitarum Sancti Augustini*, amint azt az egri káptalan oklevele tanúsítja.⁶⁹ Ez valóban félreértésekhez vezethet és bizonytalanságot eredményezett. De nem csak hétköznapi szóhasználatról van szó. IV. Sándor pápa 1256-ban *Licet ecclesiae catholicae* kezdetű bullájával hozta létre a különféle európai remetecsoportosulásokból, többek közt a vilhelmita rendből az ágostonos remeték rendjét.⁷⁰ Ezt a magyarországi vilhelmiták házaival kapcsolatban tíz évvel később újra megerősítette az Apostoli Szentszék.⁷¹

A XII. fejezetben ismerteti Gyöngyösi azt a tényt, hogy Gentilis bíboros 1308-ban kiadott oklevele, amely pápai megerősítést jelentett, *fratribus Sanctae Crucis de heremo*-nak⁷² címezte őket. Ebből megtudjuk, mi volt a rend egy másik, szintén hétköznapi elnevezése ebben az időben: a Szent Kereszt Remete Testvérei. Ez a név az oklevelek tanúsága szerint még egy darabig elkísérte a pálosokat,⁷³ noha már XXII. János pápa is Remete Szent Pál testvéreinek nevezte őket.⁷⁴ Gyöngyösi számára rendkívül fontos volt a rend elnevezésének egyértelművé tétele. A domonkosok 15. századi támadásával szemben, amelynek oka a domonkos renden belüli jelentős feszültségek voltak, bizonyítani akarta a pálos rend egyedül helyes elnevezését és

66 Fallenbüchl 1943, 57–58.

67 Solymosi 2005, 19.

68 Gyöngyösi 1988, 14.

69 Schier–Rosnak 1778, 69.

70 Hervay 1993, I. 84.

71 F. Romhányi 2005, 92.

72 VMO I/2. 180.

73 Gyöngyösi 1988, 46. A rend elnevezésének problematikája erősen foglalkoztatta Gyöngyösit. Vö. Sarbak 1984, 148. Gyöngyösi rendfőnöki hivatalának idejét egy Bakócz bíborostól származó, a rend helyes elnevezésével kapcsolatban kiadott oklevél 1521-es keltezéséből állapítja meg.

74 Gyöngyösi 1988, 61.

ősrégi eredetét.⁷⁵ Általános perjelként első lépésben a rend nevével kapcsolatban oklevelet eszközölt ki Bakócz Tamás bíborostól, amellyel a rend okleveleiben egyésécsítette az Első Remete Szent Pálról való elnevezését a közösségnek.⁷⁶ Ezt minden bizonynal visszamenőleges hatállyal is alkalmazták a későbbi átírások során. A következő lépés a rend ősrégi eredetének igazolása. Ennek bizonyítására szolgál Gyöngyösinél Bertalan pécsi püspök 1215-re dátumozott szabályzata, amelyet a Jakab-hegyi remetéknek adott.⁷⁷ Eszerint egy esztendővel korábbi volna az alapítás, mint a domonkosoké. Gyöngyösinek ezt, a rend eredetét jogi szempontból tisztázni kívánó törekvését használta Eggerer a rendalapítás alátámasztására.

A rend elnevezésével kapcsolatban még egy 13. századi jelenséget érdemes észrevenni. A szerzetesrendek hivatalos elnevezése igen gyakran nem a rendalapító nevét tartalmazza, hanem a rend központi célkitűzését, karizmáját jelöli meg. A jelenlegi magyar köznyelvben ferenceseknek nevezett szerzetesrend latin elnevezése mindmáig *Ordo Fratrum Minorum*,⁷⁸ azaz a Kisebb Testvérek Rendje. A rend tagjai pont alázatos kicsinységük, egyszerűségük megélésével kívánják szolgálni az Egyházat és követni Assisi Szent Ferenc példáját. Ugyancsak a köznyelvben domonkosoknak hívott rend hivatalos neve mindmáig *Ordo Fratrum Praedicatorum*,⁷⁹ azaz a Prédikátor Testvérek Rendje, akik tudós és felkészült igehirdetésükkel követik Szent Domonkos példáját. Az egy évszázaddal korábban alapított ciszterci rend, *Sacer Ordo Cisterciensis*,⁸⁰ pedig az első kolostor helyszínéről veszi a nevét, kifejezve, hogy az ott megvalósított életmódot kívánják követni. Hasonló logikával találkozunk a 14. században alapított olivetánusokkal kapcsolatban, akik ugyancsak az első házukról kapják rendjük nevét, *Congregatio S. Mariae Montis Oliveti, OSB*.⁸¹ Az egyes rendek elnevezése mögött felsejlő logi-

75 Gyöngyösi 1988, 97. A nemtelen támadás oka minden bizonynal a domonkosok belső konfliktusából adódott. Ekkoriban folyt a magyar domonkos provincia beletagozása az obszervanciának nevezett, reformtörekvésektől áthatott, rendi megújulást biztosító szellemiségbe. Vö. Harsányi 1938, 34.

76 Gyöngyösi 1988, 180.

77 Mályusz 1971, 257–258. Az oklevelet hamisnak tartja.

78 *Annuario Pontificio*, 1983, 1248.

79 *Annuario Pontificio*, 1983, 1247.

80 *Annuario Pontificio* 1983, 1242.

81 *Annuario Pontificio* 1983, 1240.

ka szerint a monasztikus hagyományokat követő szerzetesek a rend első házáról kapták a nevüket, míg az aktív lelkipásztori életet élő rendek elnevezésében sajátos hivatásukat igyekeztek kidomborítani. Ez magyarázatot adhat arra, miért nevezhette a leendő pálosokat Gentilis bíboros legátus oklevele *fratres Sanctae Crucis de heremonak*, és miért ragaszkodtak a pálosok a középkor folyamán a remete hagyományok megőrzéséhez.

Összegzés

Gyöngyösi Gergely *Vitae fratrum*ának Özsébre vonatkozó, visszafogott, óvatos közlését a későbbi századok során – különösen a barokk korban – részletesen kifejtették a történetírók. Ez a fokozatos kifejtés vívta ki a kiváló pilisi remete esetében egyes szerzők szinte tagadásba forduló kritikáját.⁸² Ami logikailag biztos Gyöngyösi munkája alapján, az Özséb személyének valóságosága, az esztergomi káptalannal való szoros kapcsolata, a Szent Kereszt-remeteség általa véghez vitt megalapítása a Hármass-barlang közelében, és az *eremitorium*nak a 13. század végén hirtelen megerősödő vezető szerepe. A rend remete jellege az Árpád-korban kétségtelen, ebből ered Első Remete Szent Pál tisztelete és máig ható remetehagyományai. További, behatóbb kutatást igényel még Gyöngyösi Gergely írói szándékának elemzése; a pálosoknak a királlyal és előkelőkkel ápolt kapcsolata; a pálos remeték és az egyházi vezetés viszonyának tanulmányozása. Remélhetőleg ezen kérdések vizsgálatához szerény tanulmányunk is hozzásegíti az érdeklődőket.

Gyöngyösi Gergely írása nyomán Özséb „előkelő származása a nemesi erények követésére sarkall, műveltsége tanulásra ösztönöz, aszkézise kihívást jelent, vezetői magatartása a helyes közösségi életre ad példát, engesztelő odaadása hazaszeretetre és felelősségvállalásra buzdít. Közünk van hozzá – gondolhatta a mindenkori pálos szerzetes, és gondolhatjuk mi is, akik örökösiként már nyolcszázadik éve látjuk hatását.”⁸³

82 Pl. Mályusz 1971, 257.

83 Bojtos 2020, 567.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Annuario Pontificio 1983.** *Annuario Pontificio per l'anno 1983.* Libreria Editrice Vaticana, Citta del Vaticano, 1983.
- Bártfai Szabó 1938.** Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Függetlenül az Inárcsi Farkas, az Irsai Irsay valamint a Szilasi és Pilisi Szilassy családok története.* K. n., Budapest, 1938.
- Bojtos 2020.** Bojtos Anita: „Özséb, közöm van Hozzád”. *Vigilia*, 85. (2020) 8. sz. 562–567.
- Eggerer 1663.** Eggerer, Andreas: *Fragmen panis corvi protoeremitici seu reliquiae Annalium Eremicoenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum Sancti Pauli primi Eremitae, ubi imprimis vitae SS. Antiquorum Eremitarum, qui claras Aegypti Nitrias, et Thebaidas, Anachoretis fertiles, in Hungariam usque; perpetuis progressibus transtulerunt, ex antiquis manuscriptis, Ecclesiasticisque; testimoniis collectae recesentur. Tum vero quibus idem Ordo in coenobiticum conversus, Romanorum vel maxime Pontificum gratiis, Imperatorum, Regum, Principumque; Privilegis, in variis Orbis partibus, ad haec usque; tempora vigerit. Opus compendiario scriptum et sub tempore Sacrae Oecumenicae Congregationis Fratrum S. Pauli primi Eremitae in Lucem editum Anno Nati Emanuelis MDCLXIII.* Cosmerovius, Viennae Austriae, 1663.
- Fallenbüchl 1943.** Fallenbüchl Ferenc: Az Ágoston-rendiek Magyarországon. In: Meszlényi Antal (szerk.): *A Szent István Akadémia II. történelem-, jog-, és társadalomtudományi osztályának értekezései*, 3. (1943) 3. sz. 3–241.
- F. Romhányi 2005.** F. Romhányi Beatrix: Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon. *Aetas*, 20. (2005) 4. sz. 91–101.
- F. Romhányi 2010.** F. Romhányi Beatrix: Pálos kolostorok a Pilisben. In: Tari Edit – Tóth Endre (szerk.): *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára.* Balassa Bálint Múzeumért Alapítvány–Martin Opitz Kiadó, Esztergom-Budapest, 2010.
- F. Romhányi 2015.** F. Romhányi Beatrix: Ceperuntque simul claustralem ducere vitam. A Pálos Rend és a Medium Regni kapcsolata. In: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.): *In medio Regni Hungariae. Régészeti, művészeti*

- történeti és történeti kutatások „az ország közepén”. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest, 2015.
- F. Romhányi 2016.** F. Romhányi Beatrix: *Heremitae monachi fratres*. Szempontok a pálos rend történetének újragondolásához. In: Sarbak Gábor (szerk.): *Pálosaink és Pécs. Művelődéstörténeti Műhely Rendtörténeti Konferenciák 4/4*. Szent István Társulat, Budapest, 2016.
- Guzsik 2003.** Guzsik Tamás: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon*. Mikes Kiadó, Budapest, 2003.
- Gyöngyösi 1983.** Gyöngyösi Gergely: *Arcok a magyar középkorból*. (Magyar ritkaságok) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Gyöngyösi 1988.** Gregorius Gyöngyösi: *Vitae fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, series nova, IX. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Harsányi 1938.** Harsányi András: *A Domonkos-rend Magyarországon a reformáció előtt*. Nagy Károly Grafikai Műintézete, Debrecen, 1938.
- Hervay 1993.** Hervay Ferenc Levente: Ágostonosok. In: Diós István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon I–XVII*. Szent István Társulat, Budapest, 1993–2014., I., 84.
- Hervay 2007.** Hervay Ferenc Levente: A Pálos Rend eredete. In: Óze Sándor – Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Szent István Társulat, Budapest, 2007. 57–65.
- Hesz 2021.** Hesz Árpád Attila: Boldog Özséb, a pálos rend alapítója a történeti irodalom tükrében. *Magyar Sion, Új folyam* 15. [57.] (2021) 1. sz. 41–61.
- Hevenesi 1692.** Gabriel Hevenesi SJ.: *Ungaricae sanctitatis indicia. Sive brevis quinquaginta Sanctorum et Beatorum memoria Iconibus expressa, qui vel a Sede Apostolica, vel ab immemorabilis temporis communi populi consensu, vel Scriptorum probatorum auctoritate, a Divi Stephani primi Regis tempore, in Ungaria viventes in Divorum censum venerunt*. Typis Academicis, Tyrnaviae, 1692.
- Holler 2007.** Holler László: A veszprémi püspök egy 1263. évi okleveléről. In: Óze Sándor – Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Szent István Társulat, Budapest, 2007. 121–133.

- Hóman 1925.** Hóman Bálint: Kishevesi Hevenes Gábor. In: Lukinich Imre (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Gr. Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*. K. n., Budapest, 1925.
- Klaniczay 1964.** Klaniczay Tibor: *A magyar irodalom története I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- Kollányi 1900.** Kollányi Ferencz: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan, Esztergom, 1900.
- Kosza 2009.** Kosza László: A pécsi püspökök a 14. század közepéig. In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): *A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai*. Fény Kft., Pécs, 2009. 57–107.
- Kubinyi 2007.** Kubinyi András: Magyarország és a pálosok a XIV–XV. században. In: Őze Sándor – Sarbak Gábor (szerk.): *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Szent István Társulat, Budapest, 2007.
- Mályusz 1944.** Mályusz Elemér: A pálos rend és a devotio moderna. *Budapesti Szemle*, 266. (1944) 795. sz. 95–100.
- Mályusz 1945.** Mályusz Elemér: A Pálosrend a középkor végén. *Egyháztörténet*, 3. (1945) 1–4. sz. 1–53.
- Mályusz 1971.** Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Mezey 1979.** Mezey László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázolata*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- MREV I.** Fraknói Vilmos (szerk.): *A veszprémi püspökség római oklevéltára I*. Római Magyar Történeti Intézet, Budapest, 1896.
- Ószövetség II.** Ószövetségi Szentírás a Vulgáta szerint II. Szent István Társulat, Budapest, 1932.
- Pető 2014.** Pető, Zsuzsa Eszter: *The Medieval Landscape of the Pauline Monasteries in the Pilis Forest*. Ma Thesis in Medieval Studies, CEU, Budapest, 2014. kézirat
- Pető 2018.** Pető, Zsuzsa Eszter: *Hermits in the Heart of the Hungarian Kingdom. Medieval Monastic Landscape of the Pauline Order in the Pilis*. Archaeolingua Kiadó, Budapest, 2018. (Series minor 41.)
- Radke 1982.** Radke, Gary M.: *Medieval Frescoes in the Papal Palaces of Viterbo and Orvieto*. *Gesta*, 23. (1982) 1. sz. 27–38.

- Révai 1915.** Legenda. In Révai Mór (szerk.): *Révai nagy lexikona I–XXI*. Budapest, 1915. XII., 579–580.
- Sarbak 1984.** Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely biográfiájához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 88. (1984) 1. sz. 44–52.
- Sarbak 2007.** Sarbak Gábor: A pálos rendtörténet. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története*, I. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 228–235.
- Sarbak 2010.** Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely, 1472–1531. Correctio correctionis. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Reciti, Budapest, 2010. 115–122.
- Scheffer 2020.** Scheffer Miklós: Legenda vagy valóság? Boldog Özséb személye Gyöngyösi Gergely rendtörténeti krónikájában és szerepe a Pálos Rend megalakulásában. *Egyháztörténeti szemle*, 21. (2020) 2. sz. 21–39.
- Schier–Rosnak 1778.** Schier, Xystus – Rosnak, Martinus: *Memoria provinciae Hungaricae Augustiniana antiquae*. Widmanstadius, Graecium, 1778.
- Solymosi 2005.** Solymosi László: Pilissziget vagy Fülöpsziget? In: Angi János – Ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz Ferenc 70. születésnapjára*. Debrecen University Press, Debrecen, 2005. 11–23.
- Świdziński 2009.** Świdziński, Stanisław: *Die älteren Konstitutionen der Brüder des hl. Paul des Ersten Eremiten im Orden des Heiligen Augustinus sowie die Formung des Ordensmanes*. Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae II Fontes VI. Coesfeld, 2009.
- Tarnai 1984.** Tarnai Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. (Irodalomtudomány és kritika.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Török 1990.** Török József: *Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon*. Panoráma Kiadó, Budapest, 1990.
- Török 2001.** Török József: Boldog Özséb és a pálos szerzetesek a középkori Európában. In: Beke Margit (szerk.): *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis I*. Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága, Budapest, 2001. 95–100.

Török 2003. Török József: *A tizenharmadik század magyar egyháztörténete.*

(Keresztény századok.) Mikes Kiadó, Budapest, 2003.

Török–Legeza–Szacs vay 1996. Török József – Legeza László – Szacs vay Péter:

Pálosok. Budapest, 1996.

VMO I/2. Pór Antal (szerk.): *Vatikáni Magyar Okirattár, I/2. Gentilis bíbornok*

magyarországi követségének okiratai 1308–1311. K. n., Budapest, 1885.

